Л. М. Науменко

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ НАЗВИ ПОСУДУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. *Статтю присвячено вивченню лексичних одиниць із праслов'янським корінням, які позначають посуд для зберігання та подачі різних напоїв. Ця група слов'янської лексики була не такою чисельною. Лише частина цих слів зафіксована сучасною українською літературною мовою і вживається її носіями. Проведено лексико-семантичний аналіз для дослідження слів глек (« хлек ») і чашка (« чаша »), які ще функціонують у сучасній українській мові, але малопоширені в побуті. Розглядаються також зменшувально-пестливі та похідні форми. Вони функціонують у текстах художнього стилю, входять до складу фразеологізмів, часто вживаються в переносному значенні.*

Ключові слова: *лексика, праслов'янська лексика, назви посуду для рідин, зменшувально-пестливі форми.*

Л.М.Науменко

Праслов'янські деномінації посуду в історії української мови

Вивчення джерельної бази мовних матеріалів минулих століть сприяє відродженню мовної культури українського народу. Історична лексикологія до певного моменту була однією з найменших досліджених розділів лінгвістики. В. В. Німчук у своїх роботах зазначає, що українська діахронічна лексикологія починає формуватися лише у другій половині XX ст.[2, с. 4]. Учені підтримуються думки, що саме праслов'янська лексика складає основу лексичної системи будь-якої сучасної слов'янської мови.

Короткий огляд публікацій з теми . Окремі тематичні групи лексики ставили предметом дослідження науковців: А.А. Бурячка, В. Винника, Г. Войтів, Г. Дідик-Меуш, О. Муромцевої, В. Німчука, Г. Наєнко, Ю. Осінчука О. Прискоки, Н. Пуряєвої, С. Руденко, І. Сабадоша, Л. Туровської, М. Худаша та ін..

можливо на значні досягнення в розвитку історичної лексикології останнім часом, існує ще достатня кількість малодосліджених питань. таке відсутнє комплексне дослідження історії побутової лексики (конкретно лексико-семантичної групи назв посуду, які використовували для зберігання та подання до столу), що мають праслов'янське коріння.

Ваша мета нашої роботи – назвати посуд праслов'янського походження, в якому зберігали та подавали різні напої до столу, у пам'ятках української мови та здійснити їх лексико-етимологічний аналіз.

Матеріали і методи. Попередньо ми досліджували окремі групи лексики української мови, що є назвами посуду. Серед них слова, які позначають загальні назви посуду і виступають у ролях гіперноменів явно чітко окреслених назв конкретних предметів – *судъ, судина, съсудъ, сосудъ, сосуд, посуда, посуда, посудина, посудинка, порцеляна, начиння* [3]. До групи лексики, що є назвою посуду для приготування їжі, відносимо: *баньек, банік, баняк, баняча, бан'ача, бон'ак, боняк, ва | р'ін:ик, варильникъ , варівник, варільник, варінник, варінча, водяникъ, го(р)н є цъ,* го (*р)щ є къ , го (р*) *щ є чокъ , го (р*) *щикъ , го* (*р*) *щокъ , горщок, горнець,г орнєц , горня, горнятко, горшки . , горшок , горшочек , горщик, горща , горща , горща , горщатка , горщатко , горщечок , горщик, горщики , горщикъ м ѣдянии, горщикъ новий , горщичок , горщичок малий, горщок, гърнь, гърньць, дзвин'атад, дзвинята, зо | л. 'ійник , зо | л'ільник , зо | л'ін:ик , золильникъ, казанок , казанец , казанъ , кашне | н'а , кашник , кашникъ , кашникъ , кавничок , кітлик , кітля, конобъ,* котє(л), *котел,* котєлокъ, *кот є локъ, котев, котел, котело* (*к*), *котел ок, котелъ, панвица, панвища, чорниско'горщик, чугунный котел. мациня, мацин'а, мацин'е, мацен'а , маця* [4] . До назв посуду, які використовували для проціджування, протирання їжі,

ми відносимо слова *сито* , *решето* , *підрешітка* , *друшляк* , *тертка*[5]. У цій статті ми проаналізуємо лексеми *глек, чаша* та їхні похідні *глечик, чашка, чашечка.* Основний метод – порівняльно-історичний та описовий.

Результати та їх обговорення *Глек.* Лексема *глек, глечик* є спільнослов'янською за походженням. У російській – [гилёк] (< * голёк чи з прал. gylьkъ зі значенням ʼрукомийникʼ, тобто глек, пристосований для миття рук; польське [hlak, lak], що прийшло з білоруської та [hlek] з української мови. Етимологи створення припущення про давнє походження від праслов'янського *gъlь, від якого утворилися початково зменшувальні форми *gъlьkъ, *gъlьcъ [ЕСУМ, І, с.

І. І. Срезневський фіксує лексему *глекъ* та паралельну форму *гълекъ* : *сосудъ* (*глечекъ*) [Срезн., І, с. 519]; *гълкъ* и паралельну форму *голкъ* : *сосудъ, кувшинъ* [Срезн., І, с. 612], вживані не як назви кухонного посуду (хатнього начиння), а такого, що використовується чабанами. М.Фасмер подає знак *глёк* у двох значеннях: перше споріднене з укр. *глей* ʼглинаʼ; друге значення є лексично наближеним до сучасного потрактування і є назвою глиняного горшка [Фасмер, І, с. 412].

У пам'ятках XIV – XV ст. ми не відзначили фіксації цієї лексеми. Тексти XVII ст. відповідноку: назва ... *глекъ меду*... [Лохв. РК XVII, с. 131]. Відповідний запис є і в роботі М. Маркевича: ...*беруть большой кувшинъ "глекъ"горѣлки* ... [Марк., с. 138].

Пізніші джерела XIX ст. відповідно багатий лексичний матеріал: подають лексеми *глек* [Жел. І, с. 143], яка мала два значення, друге позначало назву круга. Похідні від неї *глечик, глечичок* : 2) *глечики жовті* [Жел. І, с. 143]. *Глекъ, глéчыкъ* – кувшинъ [Грам. Павл., ІІ, с. 31]. Слід зазначити, що для цього періоду характерне використання паралельних форм *глекъ – кувшинъ* . Багато джерел дають лише варіант *глекъ,* а й похідні від нього, утворені суфіксальним способом: так у словнику П. Білецького-Носенка міститься лексема *глекъ* та похідне від її слова *глéчикъ* [Б.-Н., с. 99], утворене за допомогою суфікса -ик. До того ж вона мала на той час пряме (означала назву посуду) і переносне (назва рослини) значення. Б. Грінченко фіксує: ***Глек*** . 1) *Кувшинъ. Є в глеку молоко, та голова не влізе* . В іншому випадку слово глек входить у відповідність фразеологізму і вживається в переносному значенні: *Глек розбили. Поссорились* [Грінч., І, с. 288]. Далі автор подає зменшену форму, утворену за допомогою зменшено-пестливого суфікса -ик – *глечик* : 1) *Кувшинъ* . 2) *Часть самовара, внутренняя труба, въ которую кладуться угли* . 3) *Родъ игры* . 4) *Глечики жовті* . 5) *Глечики полоскати* [Грінч., І, с. 288]. Останній варіант входить у переносне значення (мова йде про жінок, які пригощалися в складі в понеділок на Петрів піст).

Зі зменшувальним значенням пропонуємо похідне *глечичок* [Грінч., І, с. 288] з суфіксом -ичок. Ще одне суфіксальне утворення подає "Словарь української мови": ***Глечатко*** *Маленький кувшинчикъ* [Грінч., І, с. 288]. Помічено, що *глечик* і похідні від нього чоловічого роду, лише зменшена форма *глечатко* – середнього роду. Лексему *глекъ* подано ще в одному джерелі: *Високий горщик з вушком, горня* [Т., І, с. 527]. Там же ми віднайшли *глечикъ, глечокъ* з позначкою розмовне та визначенням як здрібніле від " *глекъ* " [Т., І, с. 527]; розмовне здрібніле від *глечикъ – глечичок* [Т., І, с. 527].

Сьогодні сучасна українська мова обслуговується лексемою *глек* : 1. *Висока кругла, перев. глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині. 2. Сорт груш народної селекції. Глек* [СУМ, ІІ, с. 81]. У російських джерелах лексема *глек* зафіксована у словниках різного типу. В. Даль подав знак *глекъ* на позначення високого вузькогорлого горщика для молока [Даль, І, с. 355] та знаки *глечикъ* [Даль, І, с. 355] та *гилекъ* [Даль, І, с. 350].

Перекладний словник до українського *глек* має російський відповідник *кувшин* (посудина, що має вузьке горличко) [УРС, І, с. 333]; український варіант *глечик* перекладено як *кувшин, кринка, кринка* [УРС, І, с. 333]; як термін у ботаніці – водяная лілия, кубушка [УРС, І, с. 333]; відповідник до деривата *глечичок* російською звучить як *кувшинчик* [УРС, І, с. 333]. Сучасна російська літературна мова згаданих лексем не фіксує. На позначення високої посудини, яка звучить догори, з ручною вибіркою російський відповідник – *кувшин* [ССРЛЯ, XVII, с. 1783].

У білоруській мові лексема *гляк* має значення низької глиняної посудини з випуклими боками й вузьким горлом [ТСБМ, ІІ, с. 61], а демінутив *гілячок* має назву невеликого глека [ТСБМ, ІІ, с. 62].

В українських діалектах закріпилася низка слів, які складаються з різних варіантів частиною назви лексем. Такі паралельні форми *глек* [ЛССП, с. 55], *глєк* [ЛССП, с. 55], *глечик* [ЛССП, с. 55], *глюок* [ЛССП, с. 55], *гльок* [ЛССП, с. 55] означають назву череп'яної посудини з вузькою шиєю, в якій є вода, коли йдуть працювати у полі. У бойківських говірках слова *гли* | *нянча* [Онишк, І, с. 174], *лоханя* [Онишк, І, с. 418], *ло* | *хан* | *е* [Онишк, І, с. 418], вживаються зі значенням *ʽглиняний горщик для молокаʼ*. Інший дослідник діалектів зафіксував лексему | *глечички* [Чабаненко, І, с. 233] на позначення сорту помідорів, які мають довгасті плоди.

Тому глечики – вид посуду, який в основному виготовляли з глини, звернемося до розвідок етнографів (дослідників українського гончарства). *Водяний глечик* [Пошивайло, с. 195], *глек* [Пошивайло, с. 197], *глечик* [Пошивайло, с. 197], *глечик для вареної* [Пошивайло, с. 197], *глечик для горілки* [Пошивайло, с. 197], *глечик для святої води* [Пошивайло, с. 197], *глечик із хрестиком* [Пошивайло, с. 197], *глечик із хрещиком* [Пошивайло, с. 197], *глечик молочний* [Пошивайло, с. 197], *глечики жовті* [Пошивайло, с. 197], *глечок* [Пошивайло, с. 197]. Така широка варіативність поєднання слова *глечик* із багатьма прикметниками вказує на функціональне призначення цього виду посуду.

Чаша. Мовознавці зазначають, що слово *чаша* означає назву посудини для пиття. Походить воно від праслов'янського *căsă*, перейшло в старослов'янську у варіанті ***чаші.*** Характерне для інших слов'янських мов: у російській, білоруській – *чаша* , польській – *cz a sz a* , чеській – *cˇisˇe* , словацькій – *că s ă,* болгарській – *чаша* [ЕСУМ, VI, с. 286]. На перший погляд, етимологія слова прозора, однак на сьогодні немає одностайного підходу до цього питання. М.Фасмер розглядає його як споріднене з пруським kiosi < kį̄ōsē, * kį̄āsē (балтійське), яке перекладається як ʽкубокʼ, цю ж думку підтримують деякі інші вчені [Ф. IV, с. 320; Мейе RS 2, с. 66; МСЛ 9, с. 373]. Інша група дослідників схиляється до думок, що пруське слово було запозичене з праслов'янської мови та ймовірно пов'язане з етимологічним гніздом *kŏs-/ kĕs- , до яких має також *коса* , *косити* , *чесати* [Brückner AfslPh 20, 490; ЕСУМ, VI, с. 286]; О.С. Мельничук проводить паралель між українським *чашем* і первісним значенням слова *că s ă* як ʽвирізане, видовбане ʼ[1, с. 231-232; ЕСУМ, VI, с. 286].

Пам'ятки раннього періоду української мови фіксують лексему *чаша* з багатьма значеннями. На перше місце поставлено *–ʽкруглий* (*у вигляді півкулі*) *сосуд для рідини ʼ*; *сосуд для пиття* , *чара* , *чаша* ; *чаша з питтям* , *пиття* [Срезн. ІІІ, ч. 2, с. 1483]. Слід зазначити, що споживання цього слова як назви посудини, яку вибирають для вживання рідини, є першопочатковим, але наступні три значення вказують на використання цього посуду не тільки в побуті, а й як посудини для богослужіння при виконанні певних обрядів – *потир* , *чаша для святих дарів* ; *здоровя, чаша во здравіє* ; *угощеніє, судьба, жребій* ; інші варіанти мають інші відтінки значення – *вмістилище* (у переносному значенні); *украшеніє у вигляді чашечки* ; *назва крюкового знака* [Срезн. ІІІ, ч. 2, с. 1484]. Тому надалі в наступних етапах розвитку мови на першому місці виходить значення слова *чаша* саме як різновиду посуду для подачі рідини в побутових ситуаціях.

Простежити функціонування такого виду посуду як *чаша* у пам'ятках XIV– XV ст. нам не вдається, але є похідним від нього *чашникъ* і його форми *чашникь* , *чашникь* , *чашник* , *чашик, чѣшник* [ССУМ, ІІ, с. 533]. У коментарях пояснено, що так до XIII ст. називали людину – придворного чиновника, який постачав напої до столу володаря, а з XIV ст. це вже був почесний титул. Словник містить такі фонетичні варіанти: *чашникъ, чашнык*ъ, *чашъникъ, чашьникъ* [ССУМ, ІІ, с. 533]. Усі вони те мають саме лексичне значення, що й *чашникъ.*

У мови XVI ст. нами віднайдено номен *чаша* : ***Чаша.*** *Чаша. Коли хто дасть воду чашу студенои во имя Господне, и за то прииметь заплату в царстві безкунечнумь* [Ласло Деже,

с. 405]. На визначення посудини для подачі рідини староукраїнська мова мала паралельні назви. У Лексиконі П. Беринди зафіксовано: *Желвъ* : *testubo / черепаха,* ***чаша*** *, черепашлѧ, черепъєїī* [Бер., с 36]; Кратіръ: ***чаша*** , кубо(к), куфель [Бер., с 56]. В. В. Німчук вказував на особливість перекладної частини словника П. Беринди, яка полягала у використанні численних синонімів, семантично близьких слів, що й допомагало щонайповніше церковно розкривати значення слов'янських слів перед носіями українських мов та інших слов'янських мов [Німчук, староукр. Лексикогр.с. 278-279] Інший автор цього періоду подає: ***Чаша*** . Кєлихъ, кратиръ, стклянница, чаша [Син. Слав., с. 168].

Писемні пам'ятки XVII ст. надають більший лексичний матеріал щодо використання цього слова: *batiola , чаша* [слав. ЛЛ, в. 101], *calix , чаша* [Слав. ЛЛ, в. 109], *кратер , кратер а , чаша* [Слав. ЛЛ, в. 146], *obba* , Слав. ЛЛ, [Слав. ЛЛ, в. 284], *patera , чаша* [Слав. ЛЛ, в. 302]. Славинецький подає багато латинських відповідників до української *чаші* , що може свідчити про значно кращий розвиток лексики латинської мови в порівнянні з українською або про неточність такого перекладу на той час.

У сучасних перекладних латино-російських словниках ми спостерігаємо більш точне та детальне трактування: *batio c* (*h*) *a* (*batiola, v atiola*) (греч.) *большая чаша* (*із драго металу*) [ЛРС, с. 127]; *calix* , кубок [ЛРС, с. 147]; *obba* , чаша (велика глиняна братина з широким дном для приготування винної суміші); 2) кубок (з широким дном і узким горлишком) [ЛРС, с. 284]; *patera* , чаша (преим. для возлияний, жертвенный сосуд) [ЛРС, с. 302]. Повертаючись до словника Є.Славинецького, зауважимо, що подає й інші варіанти: латинському *scaphium* , відповідає *чаша , сосуд* [Слав. ЛЛ, в. 363], simp[u]lum – *чаша глинян(н)ая , скуд(є)л* [Слав. ЛЛ, в. 372], *pausi [l] ypus – чаша пі* (*р*) *ше* (*с*) *кая* [Слав. ЛЛ, в. 303], *aliphanus – малая чаша* [слав. ЛЛ, в. 77]. Прикметники, використані автором у поєднанні з іменником *чаші* , вказують на виготовлення, за призначенням, розмір і допомагають вказати на відтінки значення та деталізувати їх. Іншу групу становлять латинсько-українські переклади, які є документальним підтвердженням того, що у XVII ст. у староукраїнській мові паралельно функціонували форми *чаша* – кєли(х) – *кубокъ* : *potorium , чаша , кєли(х)* [Слав. ЛЛ, в. 323], *poterium, чаша, кєли(х*) [слав. ЛЛ, в. 323], *sc y phus , чаша , кубокъ , кєли(х)* [Слав. ЛЛ, в. 366]. Слово *кубокъ* давньоукраїнського походження, *кєли(х*) є запозиченням. Окремо стоять знаки *cymbion – чаша чолъновидная* [Слав. ЛЛ, в. 151]. Сучасні перекладні словники з латинської містять *cymbium* , що в українському варіанті має кілька лексичних значень: *чашка у вигляді ладді та чашкоподібний світильник* [ЛРС, с. 283]; *capis – чаша, коновъ, миса, приятєлищє* [слав. ЛЛ, в. 111]. За сучасним трактуванням *capis* означає назву *жертвового посуду з диском, чашки для жертвоприношення* [ЛРС, с. 154];*phiala – фѣялъ , чаша, поти* (*р*) [слав. ЛЛ, в. 314]. Демінутиви від *чаші* утворені суфіксальним способом: *caliculu* (*us*) – ***чашиця*** (суфікс - иц) [Слав. ЛЛ, в. 109], *gabola* – ***чашица*** (суфікс - иц) [слав. ЛЛ, в. 205], *cyathos* – ***чашка*** *, кєлишокъ* [слав. ЛЛ, в. 150] (суфікс – к). На українському мовному підставі існували власні зразки слова *чаша* : *Чашѧ . Фіала . Кратер . Калікс . Pocubum* [Слав. та Кор.-Сб. Лекс].

За працею Є. Тимченка іменника чаші ми не відзначили, але є зафіксований демінутив від цієї *чашки* . Автор подає зразок цього слова польською мовою csaczka та трактує його як 'череп': *Чашка головы его* [Т. Мат-ли, кн.. 2, с. 476]. У цьому ж джерелі прослідковуємо іменник *чашникъ* , утворений суфіксальним способом від *чаша – чашник* : Подчаший. *Чашникъ его кор. мил. земли Волинское* [Т. Мат-ли, кн.. 2, с. 476]; именник *чашництво* : *Должность чашника . Врядъ дворный, то есть чашнитство, рачитъ ваша милость тихъ часовъ… дати якомусь Ясенському Ляху* [Т. Мат-ли, кн.. 2, с. 476]. На позначення слова *чаша* Є. Тимченко дає інший відповідник *фінджалъ* : *Чаша. Кориць кланялся и отъ нея финджалъ водки доброй зъ рукъ же ея випилъ.* ДН.Марк. II, 207 . *Отъотца Варсонфія принеслъ мнѣ служителъ его финжалъ форфуровый и мисочку большие , гостинца.* Дн. Хан. 109 [Т. Мат-ли, кн.. 2, с. 454].

«Малорусько-німецький словник» Є. Желехівського фіксує слово *чаша* [Жел., ІІ, с. 1061], демінутив від нього *чашка* [Жел., ІІ, с. 1061–1062], та іменник *чашник* [Жел., ІІ, с. 1062], утворений від *чаші* для називання людини, яка виконувала обов'язки при дворі королів і відповідала за постачання, подачу напоїв до столу. Російсько-український словник М. Уманця подає лексему *чаша* як синонім до *кропильниця* , що можна свідчити про використання цього посуду під час здійснення церковної служби, ця лексема в той час увійшла до відповідності фразеологізмів ***пити чашу*** = *терпіти горе, бідувати* ; ***Чаша заздравная*** . = *Прощальная* з *аздоровна* . *Відхожа чарка* [Уманець, IV, с. 194]. Демінутиві *чашка* , *чашечка* подано в одному синонімічному ряду з *миска* , *мисочка* , *чашка* , *чашечка* . Далі автор виокремлює різні чашки: *Чайна ч* . = *чашка ст* .; *вѣсовая ч* . = *шаля, шальки* ; *у оріха, жолудя = гранка, плїска* [Уманець, IV, с. 194].

У Б. Грінченка: *Чаша. По отченаші напиймося по чаші.* ном. № 11538. *У руці Господній чаша, через край вино шумує* . К. Псалом. 172 [Грінч., IV, с. 447]. З контексту можемо зробити висновок про використання у XIX ст. номена *чаша* у текстах церковного змісту, вона не є характерним для лексики повсякденного вжитку і перестає використовуватися для називання побутової посудини. Демінутив *чашечка* (утворилося від *чаша*) має кілька значень: 1) *Ум. Отъ чашка. Чашечка – воду пити* . ном. Аг. № 155. 2) *Ячейка въ сотахъ* . Волч. у. [Грінч., IV, с. 447]. Слово *чашка* , подане в цьому ж джерелі, підтверджує висновок про варіативність досліджуваного номена *чаша* та багатозначність його похідних: **Чашка** . 1) Чашка. Левиц. I 433. 2) Въ прялкѣ для праденія шерсти: “деревянный цилиндръ, вращающийся из желѣзной оси между столиками зайчика…” [Грінч., IV, с. 447]. Слово *чашина* виступає синонімом до *чашовина* [Грінч., IV, с. 447] і має інше лексичне значення, яке використовується на позначення верхньої частини ярма, яка лежала у волі на шиї.

У сучасній українській мові спорадично використовується лексема *чаша* зі значенням побутового посуду, вона зафіксована в академічному виданні Словника української мови в 11 томах: ***ЧА́ША*** . 1. *Старовинна посудина округлої форми, з широким верхом і звуженим низом для пиття (вина та інших напоїв)* . [СУМ, XI, с. 284]. *Сонце.. заглядало в блискучі келихи й чаші, що рядами стояли на столі* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 10) // Заздоровна чара. *Т ож піднімем спільну чашу За святі ці почуття, За Вітчизну вільну нашу, За омріяне життя* (Воскр., Поезії, 1951, 279). // *перен.* Про міру радощів або останній, які випали на чию-небудь долю. *Ми молоді, ми п'єм солодку щастя чашу..!* (Сос., I, 1957, 161). пережити непомірне горе, знати глибоких висот. *Загриміла війна* [1914 року]… *Мене мобілізували у військо. Випив, як кажуть, цю чашу я всю, до самого дна* (Вас., IV, 1960, 45) знати багато значення. *Я випив чашу муки і наступного. Велику чашу, сповнену ущерть, І вже тепер немає мені вагання: Життя чи смерть!* (Вороний, Вибр., 1959, 98) ; умерти на полі бою. *Олег! Ти чесно йшов у бій на ніч, на тьму криваву. Безсмертній пам'яті твоїй співає серце славу і тим, кого ти в бурівів, з ким випів смертну чашу* (Сос., II, 1958, 500) [СУМ, XI, с. 284]. У другому значенні є назва будь-якої посудини, вмістищем подібної форми. Його використовували в різножанрових літературних пам'ятках та текстах: *церк. Посудина такої форми, що використовується у християнському культовому обряді; потир* ; // *Частина посудини, деталь подібної форми* ; // *Віночок квітки подібної форми* ; // *Внутрішня поверхня посудини подібної форми* ; // *Споруда подібної форми* ; // *Діл з берегами якого-небудь водоміща* (*озера, моря і т. ін.*) , *заповнений водою; улоговина подібної форми* ; // *Купол неба* ; // *Земля навколо стовбура дерева, яку спушують і поливають для кращого росту рослини; ямка* . [СУМ, XI, с. 284]. Досить часто слово *чаша* входити до відповідності фразеологізмів: ***Кла́сти (покла́сти) на ча́шу вагу́*** – використовувати що-небудь, щоб отримати якусь перевагу, перемогу в чому [СУМ, XI, с. 284].

Більш сучасним і вживаним в українській мові XX ст. і дотепер є слово *чашка* ‘Невелика посудина (частіше з вушком), перев. з фарфору, фаянсу, з якого п'ють чай, каву та інші напої’: *Підвівши знічев'я голову, він побачив вітрину з посудом. – А що якби купити їй, наприклад, чашку?.. Що ж, се нічого!* [СУМ, XI, с. 285]. Воно має сформовану полісемічну основу, що наводить матеріал зі «Словника української мови»: Те саме що **ча́ша** 2. *Поє*

широко розкладається [в Київській Русі]… *також дерев'яний посуд, різні чашки, ополоники, діжі для замішування тіста тощо* (Укр. страви, 1957, 5); *В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки* (Коцюб., II, 1955, 109); // *перен., зневажл., жарт.* Людський череп. *Уставай! та золотую чашу Наливаймо радісним питвом, Доки чашка голови твоєї Ще не повна цвіллю-порохном!* (Крим., Вибр., 1965, 295).

3. *бот.* Віночок квітки подібної форми; чашечка (у 2 знач.). *Інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не висало з них пахощів, і розхиляють їх аж вечором* (Фр., IV, 1950, 354); *В конвалії чащі глибокій чом перлами сльози тремтять?* (У. Кравч., Вибр., 1958, 37).

4. *анат.* Надколінна кістка; чашечка (у 3 знач.). *З розваленою надвоє чашкою, весь .. об'юшений кров'ю, з поламаними ребрами.., він схопиться, як демон червоний, і знов, і знов кидається у бій* (Хотк., II, 1966, 356).
5. *спец.* Частина приладу або пристрою; деталь округлої форми. *Ртутний барометр має трубку, чашку і шкалу, на яку нанесено поділки в міліметрах* (Фіз. геогр., 5, 1956, 84) ; *Товстим ременем приперезавши себе до стовпа, він вилазив у степу до гулких проводів, обробляв плескачками біля порцелянових дзвінких чашок* (Перв., Атака.., 1946, 92).

6. *буд.* Напівокругла виїмка на кінці бруса, в яку загонять край іншого бруса при зв'язуванні їх у вінець [СУМ, XI, с. 285].

Чашечка як зменшено-пестливе до *чашки* має сформовану полісемічну систему в сучасній українській мові: використовується в ботаніці `зовнішнє коло листочків подвійної квітки квітки, що складається з окремих зелених чашолистків, які захищають внутрішні частини квітки. *Квітки у льону-довгунця правильні, дрібні.. Чашечка складається з п'яти чашолистків*' ' [СУМ, XI, с. 285]; анатомії ' надколінна кістка' [СУМ, XI, с. 285]; спеціальне значення зменш. До **чашки** 5. *Слідом ішли монтери з сільелектро, закручували білі чашечки ізоляторів* (Кучер, Трудна любов, 1960, 425) [СУМ, XI, с. 285]; окрім того можна так називати шапочку на жолуді та чарунку в бджолиному щільнику [СУМ, XI, с. 285].

Іменник *чашник* , що ймовірніше був його утворений від *чаші* , у сучасних джерелах подано з позначкою *історизм* , зафіксовано два значення: вперше служити для називання придворної особи, яка завідувала винними погребами та подавала напої до царського столу; друге вживається для позначення особинця, який завідував у монастирі напоями та погребом [СУМ, XI, с. 285]. Від іменника *чашка* утворився дериват – прикметник *чашковий* , але слід зазначити, що це утворення використовує те лексичне значення слова *чашка* , що використовується у спеціальному значенні (5 знач.) ' *Який має чашку, вмонтовані чашки* ': *Трубка Торрічеллі опущена відкритим кінцем у чашку з ртуттю і укріплена разом з чашкою на дощечці з поділками. Такий барометр називають чашковим барометром* (Фізика, I, 1957, 57) ; *Для скорочення допоміжного часу на закріплення виробів на токарних верстатах.. замінити чашкові центри з внутрішнім або зовнішнім рифленням* (Технол. різального інстр., 1959, 115) [СУМ, XI, с. 285].

Російська мова фіксує слово *чаша,* воно полісемічне, як і в українській: первинне значення 'сосуд полушаром или около того', має багато переносних значень, які перекликаються з українськими варіантами [Даль, IV, с. 602]. Похідне *чашечка* 'сосудъ для питья либо хлебанья' [Даль, IV, с. 602]. С. Ожегов подає *чашу* , *чашка* на позначення посудини для рідини та їх переносні значення, *чашечка* не має первинного значення назви посуду, а лише спеціальне [Ож., с. 2207].

Простежити функціонування лексеми *чаша* в діалектному мовленні нам не вдалося: слово збереглося не в усіх діалектах. Лексеми *чашка* , *чашечка* ми відзначили лише в поліських діалектах, але їхнє лексичне значення не пов'язане з кухонним посудом: *Чашичка. Стільник* [ЛССП, с. 229]; *Чашка. Верхня частина ярма* [ЛССП, с. 229]; *Чашка. Клуб у тварини* (*корови, вола і т. ін* .) [ЛССП, с. 229].

Висновок . Праслов'янська лексика, пов'язана з назвами посуду, в якій зберігали чи подавали рідину до столу, не була чисельною. Переважно ця лексико-семантична група, за деякими вами, була запозиченою. Лише частина з цих слів збереглася в сучасній українській літературній мові та є затребуваною. Так, лексеми *глек* і *чаша,* хоч і зафіксовані словниками української мови, але функціонують у текстах художнього стилю, стали частиною фразеологічних сполук, часто вживаються у переносному значенні. *Чаша* використовує у церковній лексиці. Їхні похідні утворення – *чашка , чашечка* ; *глечик* мають високу частоту фіксації в сучасній побутовій лексиці української мови.

ЛІТЕРАТУРА

Мельничук О С. Корень *kes- і його різновидності в лексиці славянських та інших індоєвропейських мов: Этимология. 1966. Москва: Наука, 1968. – С. 211–222.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською: монографія. Київ: Наукова думка, 1980. 304 с.

Науменко Л. М. Історія загальних назв посуду в українській мові. *Термінологічний вісник:* Збірник наукових праць. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2015. Вип 3 (2). С. 232–239.

Науменко Л. М. Назва посуду для приготування їжі в історії української мови. *Українське мовознавство:* міжвідомчий науковий збірник. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2018. Випуск 2 (48). С. 73–82.

Науменко Л. М. Лексико-тематична група назв посуду для вивчення та протистояння як предмет дослідження історичного мовознавства. Новий вимір науки та освіти. Філологія, VII(55), Випуск: 189, 2019 лют. С. 38–41. DOI: https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-189VII55 .

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Б.-Н. – Білецький-Носенко П . Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 421 с.

Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчук: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. Способом. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.

Грінч. – Словник української мови : в 4 т. / ред. / за ред. Б. д. Грінченка. Київ : Лексикон, 1996.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва : Русский язык, 1978-1980. Т. 1- 4.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : Збірник актових документів / Підг. до видан.: В. В. Німчук та ін. Київ : Наукова думка, 1981. 316 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол: О. С. Мельничук та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 3. 560 с.; Київ : Наукова думка, 1983. Т. 5. 704 с.

Жел. – Желехівський Є. Малорусько-німецький словник : у 2 т. / ред. / уклали : Євгеній Желехівський та Софрон Недільський. Львів : друкарня товариства ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 592 – 1122 с.

ЛРС – Дворецький І.Х. Латинсько-російський словар. Москва: Рус.яз., 1976. 1096 с.

Онишк – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / редкол. Г. М. Гнатюк, П. ю. Гриценко, І. Г. Матвіяс, М. М. Пещак, З. ф. Франко. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 1 – 2.

Пошивайло – Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). Опішне : Українське народознавство, 1993. 280 с., іл.

Слав. ЛЛ – Славинецький Є. Лексикон латинський / Підгот. до друку В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1973. С. 59 420.

Слав. та Кор.-Сб. Лекс. Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон славено-латинський / Підгот. до друку В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1973. С. 423 541.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1977 – 1978. Т. 1 – 2.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Слб., 1893 – 1912. Т. 1 – 3.

Т. – Історичний словник української мови / За ред. Є. Тимченка. – Ч.; К.: Держвидав. України, 1930 – 1932. – Т. 1.

Уманець − Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український.−Львів, 1893-1894. −Т. 1-2.

УРС – Українсько-російський словник: [у 6 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; голов. ред. І. М. Кириченко ; члени редкол.: Т. В. Зайцева, М. Т. Рильський . Київ : Вид-во АН УРСР, 1953 – 1963.

ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. і доп. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1964 – 1973. Т. 1 – 4.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Запорізький держуніверситет, 1992. Т. III. 303 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Мельничук О. С. Корень *кес- Ієхоразновідності лексикеславянських ідругихіндоєвропейських язиків: Етимологія. 1966. М.: Наука, 1968. С.211-222.

Німчук В. В. Староукраїнськалексукографіявиїзв’язкахзросійськоіутабілоруською: монографія. Київ: Наукова думка, 1980. 304 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Б.-Н. (Б.-Н.) – Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид.. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 421 с.

Бер. (Бер.) – Лексикон словенороский Памвий Беринди / підгот. тексту та вступ. цнотливий. В. В. Німчук: Надрук. з вид. 1697. фотомех. способом. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 271 с.

Грінч. (Грінч.) – Словник української мови в 4 т. / за ред.. Б. Д. Грінченко. Київ: Лексикон, 1996.

Даль (Даль) – Даль В. І. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Російський язик, 1978-1980. Т. 1-4.

ДМВН (ДМВН) – Ділова мова Волині та Наддніпрянщини XVII ст. : Збірник активних документів / Підгот. до вид.: В. В. Німчук та ін. Київ: Наукова думка, 1981. 316 с.

ЕСУМ (ЕСУМ) – Етимологічний словник української мови: в 7 т./редкол: О. С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Част. 3. 560 с.; Київ: Наукова думка, 1983. Т. 5. 704 с.

Жел . (Жел.) – Желехівський Є. Малорусько-німецкий словник: в 2 т. / уклали: Євген Желехівський і Софрон Недільський. Львів: друкарня товариства ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 592 – 1122 с.

ЛРС – Дворецький І.Х. Латино-російський словник. М.: Російська мова, 1976, 1096 с.

Онишк (Онишк) – Онишкевич М. Й. Словоник Бойківських говірок: У 2 год. / Редкол. Г.М.Гнатюк, П.Ю. Гриценко, І. Г. Матвіяс, М. М. Пещак, З. Ф. Франко. Київ: Наукова думка, 1984. Част. 2: О - Я. 623 стор.

Пошивайло (Пошивайло) – Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Ліпережної України (Гетьманщина). Опішне: Українське народознавство, 1993. 280 с.

слов'ян. LL. – Славинецький Є. Латинський лексикон / підгот. зробити вид. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1973. с. 59 420.

слов'ян. і кор.-сб. – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Слов'яно-латинська лексика / підгот. зробити вид. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. с. 423 541.

Стрезнь . (Срезн.) – Срезневський І. І. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург. 1893. Т. 1: А.-К. 272 стор.

ССМУ (ССУМ) – Словник староукраїнської мови XIV - XV ст.: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 1. 630 с.

СУМ (СУМ) – Словник української мови: 11 т. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 1-11.

1932. (Т.) – Історичний словник української мови / ред. Є. Тимченко. Харків; Київ: Держвидав України. 1930 – 1932. Т. 1. 552 с.

Уманець – Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. Львів, 1893-1894. − Т. 1-2.

УРС – Українсько-російський словник: [у 6 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; головний червоний. І. М. Кириченка; члени редколегії: Т. В. Зайцева, М. Т. Рильський. Київ: Вид-во АН УРСР, 1953–1963.

1973. – Фасмер М. Етимологічний словник російського языка / Переклад з немець. Я доп. О. Н. Трубачова. М.: Прогрес, 1964 – 1973. Т. 1 – 4.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник мови нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Запорізький держуніверситет, 1992. Т. III. 303 с.

Л. М. Науменко, ст

Національний університет державної фіскальної політики України,

Вулиця Університетська, 31, Ірпінь, Україна

науменко . liana @ gmail . ком